

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ «ՀՈՐԻԶՈՆ»
ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԷԶԵՐՈՒՄ

Արմեն Կարապետյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ

ՀՀ, Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Էլ. հասցե՝ armenaraqsyanyan@mail.ru

ORCID: 0009-0003-6026-2790

Հոդվածը ներկայացվել է 11.06.2024, գրախոսվել է 19.06.2024, ընդունվել է տպագրության 03.12.2024

DOI: 10.53548/0320-8117-2024.3-61

Ամփոփում

Հայ ազգային հասարակական-քաղաքական կյանքը լավագույնս արտացոլված է արևելահայ հայտնի պարբերականներից մեկի՝ «Հորիզոնի» էջերում: XIX-XX դդ. հայ իրականությունը՝ իր տխուր, անհեռանկար ու տագնապալից դրսևորումներով երևակեց այս լրագիրը ողջ խորությամբ ու ելևէջներով: Թերթի խմբագրակազմն իրատեսական (ոչ ռոմանտիկ կամ երևակայական) վերաբերմունք ցուցաբերեց հայությանը սպառնացող ներքին ու արտաքին մարտահրավերների հանդեպ: Թերթը իր ուշադրության առանցքում էր պահում և՛ արևելահայությանը, և՛ արևմտահայությանը հուզող կենսականորեն կարևոր մտահոգությունները, հարցերն ու խնդիրները:

Երբեք չչեղվելով ճշմարտության սկզբունքներից՝ «Հորիզոնը» փորձեց նոր, թարմ շունչ հաղորդել ազգային կյանքի հոգևոր, բարոյական, տեսական ու մշակութային ընթացքին:

Քանակի բառեր՝ «Հորիզոն» պարբերական, հասարակական-քաղաքական կյանք, ժողովրդական զանգվածներ, ջարդեր և հալածանքներ, Հովհաննես Թումանյան, Աղանա, խմբագրական հոդված:

Ներածություն

XIX-XX դդ. հայ ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական, հոգևոր-բարոյական ու մշակութային կյանքն ու ընդհանուր անցուդարձը լավագույնս արտացոլված է այդ ժամանակաշրջանի հայ պարբերական մամուլի էջերում: Քսաներորդ դարասկզբին Արևելյան Հայաստանում հրատարակվում էին աչքի ընկնող մի քանի պարբերականներ: Դրանցից մեկը «Հորիզոնն» էր, որն ունեցավ նշանավոր խմբագիրներ և աշխատակիցներ: Սույն պարբերականի էջերում արտացոլված է և՛ արևելահայության, և՛ արևմտահայության հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գրական-մշակութային կյանքը: Թերթելով «Հորիզոնի» էջերը՝ ճշգրտությամբ կարելի է վերականգնել այդ ժամանակաշրջանում հայության լայն հատվածներին հուզող մտահոգությունների, անհանգստությունների և տագնապների, հարցերի ու հարցական-

ների այն ներկայանակը, որը լայն հասարակության սրտի տրոփյունն ու շնչառությունն է ի ցույց դրել:

Անկարևոր, երկրորդական կամ ավելորդ ոչինչ չկա այնտեղ: Ամեն մի էջը, յուրաքանչյուր խոսքը, հոդվածն ու ակնարկը բացահայտում են ազգային կյանքի և տարեգրության կարևոր մի դրվագ, մի էպիզոդ, մի շերտ: «Հորիզոնը» անաչառ և աներկյուղ կերպով է ներկայացրել XX դ. հայությանը պատուհասած մարտահրավերներն ու մտահոգությունները, ազգային կյանքի հակասություններն ու ներհակությունները:

Հայ իրականության ճշմարտացի արտացոլումը

1909 թ. սեպտեմբերի 2-ին, կիրակի օրը, Թիֆլիսում լույս տեսավ «Հորիզոն» ազգային, հասարակական, քաղաքական օրաթերթի անդրանիկ համարը: Առաջնորդողում թերթի առաքելության և նպատակների մասին ասված էր, որ այն ասպարեզ է գալիս ժողովրդական լայն խավերի մտավոր հորիզոնը լայնացնելու, նրանց սովորեցնելու, բացատրելու, լուսավորելու վեհ ձգտումներով և մղումներով:

Խմբագրակազմը հայտնում էր, որ ծանր է գործը, և ահռելի՝ պատասխանատվության չափը. «Մենք կոչ կանենք կարճ ուղիով դէպի վե՛ր, դէպի սար բարձրանալու: Այնտեղ, սարի կատարին, փայլում է գիտութեան, լույսի և ճշմարտութեան մաքուր հորիզոնը»¹:

Թերթը լավատեսությամբ էր սկսում իր ուղին, գտնելով, որ առաջիկայում նոր կյանքի հորիզոնն է թևածելու, «դէպի որը յառել է իր հայեացքը և ամբողջ տառապող, վաստակաբեկ ու քրտնաթոր մարդկությանը»²:

Սակայն տխրաբեկ, քայքայված և ուժասպառ հայ իրականությունը բոլորովին այլ պատկեր էր ներկայացնում: Թերթի հաջորդ համարներում բացվում է արյունաներկ, վշտալից իրականության ճշմարիտ պատկերը: 1909 թ. օգոստոսի 19-ին «Ճշմարտութեան ծայնը» առաջնորդողում թերթն անդրադառնում էր Կիլիկիայի Ադանա քաղաքում կատարված հրեշավոր ոճրագործությանը՝ նշելով, որ «համիդյան արյունկգակաները և սահմանադրական զինվորները համերաշխվեցին և առաջ բերին Ադանայի հայության արյան բաղնիքը»: Բայց դա հերիք չէր: Թուրքական իշխանությունները կատարվածի պատասխանատվության բեռը բարդեցին հայերի վրա: Սակայն եվրոպական մամուլի հետևողական միջամտության և այլ հանգամանքներով պայմանավորված՝ թուրքական կառավարությունը ստիպված էր տեղի տալ և լսել ճշմարտության ծայնը³:

¹ Հորիզոն 1909, թիվ 1:

² Հորիզոն 1909, թիվ 1:

³ Հորիզոն 1909, թիվ 14:

Իսկ մինչ այդ՝ նույն թվականի օգոստոսի 5-ին «Պարտք ունինք տալու» խմբագրականով անդրադառնալով Կիլիկիայում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձություններին՝ պարբերականն ընդգծում է, որ լալահառաչ կոչերը, սրտազեղ աղերսները, շանթալից հրապարակախոսականներն անհետևանք մնացին: Հայ և օտարազգի մամուլի ծայնը ապարդյուն անցավ, ինչպես օդի մեջ դողանջող մի սին հնչյուն:

Ադանան «...իր 20-30 հազար զոհերով կարծես չկարողացավ՝ չենք ասում մարդկության, գոնե հայության սիրտը կսկծացնել և նրան ի գործ հրավիրել»⁴: Ըստ այդ խմբագրականում արծարծված դիտարկումների, Ադանայի վերքը «այն վերքերից չէր, որոնք թուփալիս կամ օրերի ընթացքում, բուժում են մի կտրուկ անդամահատութեամբ: Նրա բուժումը տարիների գործ է եւ երկար ժամանակի ջանքեր է պահանջում մեզանից»⁵:

«Ազգութիւնների հարցը Թիւրքիայում» հոդվածաշարում քննության են առնվում ազգային փոքրամասնությունների և հպատակ ժողովուրդների իրավունքների ու փոխհարաբերությունների մի շարք հիմնահարցեր՝ առկա մինչև 1908 թ. հեղափոխությունը և դրանից հետո: Թուրքական պետականության վերածննդի համար առաջարկվող ելքը պետական իշխանության ապակենտրոնացումն է. «Նոր չէ դա Թիւրքիայի համար: Վաղուց ի վեր նա ունի Լիբանան, ասորական մանր մելիքութիւններ, այսօր նա ունի արդէն նախկին Կրէտէ, երէկ ունէր ինքնավար Բուլղարիա: ...Ժամանակ է այժմ ըմբռնելու, որ պետք է խելահաս քաղաքական գործիչներն ընդառաջ գնան հասարակական ու պետական այն ձևերին, որոնք, հակառակ իրենց կամքի էլ պիտի իրականանան»⁶:

Դժբախտաբար, վերոնշյալ ուղին չընտրեցին թուրքական նոր իշխանությունները, որոնք հարմար գտան կրկին բնաջնջումի և ցեղասպանության միջոցով լուծել հպատակ ժողովուրդների համակեցության խնդիրները: Թերթը բարձրացնում էր այն խնդիրը, որ ամենևին բարոյական չէ, որ, օրինակ, հինգ միլիոնի հասնող թրքությունը իր տիրապետության ներքո պահի յոթ միլիոն արաբական ազգաբնակչությանը. «Այսօր դա կը յաջողի, որովհետեւ արաբը դեռ կազմակերպւած չէ, բայց վաղը... չէ՞ որ մի օր էլ նա խելքի կը գայ»⁷:

1909 թ. սեպտեմբերի 4-ին «Վաթանը ձեզ կանչում է» հրապարակումը ծանր ու թեթև է անում թուրքահայ գաղթականների վերադարձի խնդիրները, որոնք համիդյան դժնի ժամանակներում ստիպված էին եղել թողնելու իրենց տունը, հողն ու ջուրը և հանգրվանելու Ռուսաստանում և այլ երկրներում:

⁴ Հորիզոն 1909, թիվ 3:

⁵ Հորիզոն 1909, թիվ 3:

⁶ Հորիզոն 1909, թիվ 27:

⁷ Հորիզոն 1909, թիվ 27:

Ըստ թերթի դիտարկումների, երկիր վերադառնալը դարձել է անհրաժեշտություն: «Երկիր վերադառնալ անհրաժեշտ է. սեփական չքաւորութիւնը, գաղթականի աղքատութիւնը, կեղտը, սովածութիւնն ու արհամարհված, իրաւագուրկ վիճակը մի-մի խթան են, որոնք նրան հալածում են ցերեկ-գիշեր, որոնք նրան միշտ ասում են - «քալէ՛, քալէ՛ - դէպի հայրենիք, դէպի ծննդավայր»⁸:

Իրատեսական դիրքորոշում երիտթուրքական ռեժիմի հանդեպ

Թերթը թղթակցություններ էր տպագրում՝ ուղարկված Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններից: Այսպես, Բաղեշից 1909 թ. հուլիսի 2-ի՝ «Սահմանադրական հալածանքներ» թղթակցության մեջ ասվում էր, որ մխիթարական ոչինչ չկա սահմանադրական կարգի հռչակումից հետո ևս և «դէպի հայերը կրկին նոյն բռնութիւնները, նոյն անարդարութիւնները սովորական ձևով շարունակում են մեր շրջանում շատ քիչ տարբերութեամբ»⁹:

Մեկ այլ՝ Վասպուրականից ուղարկված թղթակցության մեջ նշվում է, որ իրավիճակը գավառներում ավելի լարված ու բարդ է դառնում, երբ մայրաքաղաք Կ. Պոլսում սկսվում են խառնակչություններ սահմանադրական կարգի կողմնակիցների և հակառակորդների միջև: Ի մասնավորի, 1909 թ. մարտի վերջին կայսրության մայրաքաղաքում տեղի ունեցած հայտնի իրադարձությունների ժամանակ Վասպուրականի բնակավայրերում ակտիվացավ հայտնի ավազակապետ Մուսա բեյը, որը «զինւած խոլամներով կը շրջէր գաւառներում՝ ահաբեկելով գիւղացոց: Այս բոլորը տեղի կունենային գարնանային աշխատանքի օրերին, երբ վար ու ցանքի ժամանակ էր, և գիւղացիները ստիպւած էին փակված մնալ տանը»¹⁰:

«Երկրի վիճակը» խորագրի ներքո ընդգծվում է, որ Թուրքիան հաստատուն ներքին մի քաղաքականություն չունի, որը «հետապնդէր և երկրի կառավարման մէջ մտցնէր որոշ չափով սիստէմ, իրար համապատասխանող կարգեր»¹¹:

Առհասարակ պետք է նշել, որ Թուրքիայի ղեկը ստանձնած ուժի՝ երիտթուրքերի հանդեպ «Հորիզոնի» խմբագրության և նրա հետ աղերսվող շրջանների վերաբերմունքն ու դիրքորոշումը հենց սկզբից եղել է իրատեսական, ռեալ (ո՛չ ռոմանտիկ երանգներով, ինչպես դա բնորոշ է եղել հայկական մի շարք պարբերականների):

Ընդհանրապես, թուրք-օսմանյան իրականության խորքերը բացահայտելու առումով, «Հորիզոնի» դիտարկումներն ու վերլուծականները լեցուն էին անչափ ու անթերի ճշմարտությամբ: Նրա հրապարակագիրներն անսխալ

⁸ Հորիզոն 1909, թիվ 28:

⁹ Հորիզոն 1909, թիվ 3:

¹⁰ Հորիզոն 1909, թիվ 5:

¹¹ Հորիզոն 1909, թիվ 23:

կանխատեսում էին ու գուշակում թուրքական իրականության մեջ թաքուն ու բացահայտ ընթացող գործընթացների ուղղություններն ու ուղղվածությունը:

Պարբերականի պատասխանատուները խորապես գիտակցում էին, որ նոր հորջորջվող Թուրքիայում որևէ բան չի փոխվել, մանավանդ ազգային հարցի հետ աղերսվող ոլորտներում: Այսպես, 1910 թ. հունվարի 26-ի առաջնորդողում («Հնձում են, ինչ ցանել են») շրջանառվում է այն տեսակետը, որ Թուրքիայի իշխող ուժի՝ երիտթուրքական ղեկավարների արծարծած ազգայնամոլական մտքերն ու տեսություններն էապես նպաստել են Ադանայի աղետը նախապատրաստելուն. «Կը հասկանայ, վերջապես, սահմանադրական Թիւրքիան, որ ազգայնական բորբոքած կրքերը վար, կործանիչ ղեկավար են աշխարհավարութեան մէջ: Գուցէ ճակատագրի գրքում սահմանաձէ, որ նոր Թիւրքիան խրատուել կարող է միայն պատերազմի դաշտում. Բայց ո՞վ է երաշխաւոր որ այդ դաշտը չի լինի և մի սպանդանոց թիւրքական սահմանադրութեան համար»¹²:

Թերթի էջերում հետզհետե սաստկանում էին տագնապն ու անհանգստությունը արևմտահայերի վտանգված ճակատագրի նկատմամբ նաև սահմանադրական հռչակված կարգերի օրոք. «Մի՞թէ այսպէս պիտի մնայ թիւրքահայի ճակատագիրը մինչև նրա վերջին շունչը: ...մի՞թէ Միթահադեան սահմանադրութիւնն էլ պիտի դառնայ մի նոր 61-րդ յոդաձ»¹³:

Ուշադրությամբ հետևելով ազգային հարցում երիտթուրքերի վարած քաղաքականությանը՝ լրագիրը սթափության կոչ է անում. «Բայց ինչ. երիտասարդ թիւրքերը ինքնավարութիւն, ապակեդրոնացում բառը լսել անգամ չեն ուզում»¹⁴:

1910 թվականին թերթի 27-րդ համարի «Շշուկները» առաջնորդողում վերստին տագնապ է արտահայտվում այն բանի կապակցությամբ, թե իրականում ինչ է կատարվում ասիական Թուրքիայի խորքերում: Սևեռուն անհանգստությամբ շեշտադրվում է այն հանգամանքը, որ կայսրության խորքերում կարող են սկսվել հակասահմանադրական զինված շարժումներ, որոնցից, առաջին հերթին, կտուժեն ու կվնասվեն հայերը: Կիլիկիահայության հետ կատարվածն այլևս կասկած չի թողնում, որ այդպիսին է այս դժբախտ ժողովրդի ճակատագիրը. «Առայժմ մեզ հասնում են դեռ անորոշ շշուկներ... Չարագուշակ է մանաւանդ այն հանգամանքը, որ շշուկները միաժամանակ գալիս են և՛ Տրապիզոնից, և՛ Էրզրումից, և՛ Մալաթիայից, և՛ Մուշից»¹⁵:

¹² Հորիզոն 1910, թիվ 18:

¹³ Հորիզոն 1910, թիվ 15:

¹⁴ Հորիզոն 1909, թիվ 3:

¹⁵ Հորիզոն 1910, թիվ 27:

Անեռուն հայացք արևելահայության կյանքի լուսաբանությանը

Թերթի էջերում ամենայն ուշադրությամբ և աչալրջությամբ արտացոլվում էր նաև արևելահայության կյանքը՝ իր բազմաբնույթ անհանգստություններով, ներքին խռովքով ու տագնապներով:

1911 թ. հունվարի 9-ին «Դեռ վաղ է» վերնագրով նյութը տեղեկացնում էր, որ ազգային կարևորության իրադարձություն է լինելու Սրբ Էջմիածնի նոր գահակալի ընտրությունը:

Եվ ընթերցողներին հետաքրքրում էր, թե ով է պարբերականի գերընտրելի թեկնածուն. «Մեզ թվում է, որ այն թուպին, երբ Իզմիրլեանի մահի տպաւորութիւնն այնքան թարմ է մեզ վրայ, վաղաժամ է այդ հարցին որևէ որոշ պատասխան տալը: Ժամանակը ինքը կը հարկադրէ մեզ մեր ընտրելի անունը հրապարակաւ յայտնելու»¹⁶: Ըստ պարբերականի, ներկա պահին կարևոր է պարզել զուտ ճշմարտությունը, բանալ հասարակության աչքերը և ցույց տալ այն բոլոր վերքերը, որ հայ կյանքը և հայ հոգին դրել են Էջմիածնական գահի վրա: Ի վերջո, հանգամանքներն այնպես են դասավորվել, որ «...ապագայում Էջմիածնի պետի շահավետ գործունեութեան տեսակէտից ոչ այնքան կաթողիկոսի անհատական յատկութիւններն են գլխաւոր դեր կատարելու, որքան Վեհին շրջապատող մթնոլորտը»¹⁷:

Անշուշտ, հայ իրականությանը բնորոշող է այն դիտարկումը, թե որքան էլ արժանավոր և ընդունակ լինի որևէ կաթողիկոս, միևնույն է, նրա ամենաբարի ու պայծառ ձգտումները չեն կարող իրագործվել, եթե այդ ամենի համար ասպարեզն ու գործելու պայմանները նպաստավոր չեն:

Այդ նույն համարում անվանի գրող և հրապարակագիր Ղազարոս Աղայանը «Ինքնօգնութիւն» փոքրածավալ հրապարակումով կարևոր պատգամ, հորդոր և ուղերձ է հղում պատանի և երիտասարդ հայ սերնդին. «Ինքն իրեն չըպատուող ուրիշից պատիւ սպասելու իրավունք չունի: ...Մեզ պէս խեղճ ազգերը միայն ինքնօգնութեամբ կարող են զորեղանալ և պահպանել իրանց գոյութիւնը: Դժբախտ ազգերի ամեն մի գիտակից անդամի մէջ շատ զարգացած է լինում ինքնապաշտպանութեան զգացումը: Դրանք դառնում են մի-մի լուսատու ճրագ և լուսաւորում իրանց ազգակիցների առաջադիմութեան ուղին... դէպի ինքնօգնութիւն»¹⁸:

Ղ. Աղայանն ուղղակի խնդրում և հորդորում է կրթվող հայ սերնդին սիրել ու պաշտպանել իրենց ծնող ժողովրդին, իրենց պապերի թողած ավերակները, հայության պատվար Մայր եկեղեցին:

1911 թ. հունվարի 11-ին «Մեծ գործի նախօրեակին» նյութով պարբերականն ազդարարում էր, որ, հայ մեծահարուստ Աթանաս Ժամհարյանի

¹⁶ Հորիզոն 1911, թիվ 4:

¹⁷ Հորիզոն 1911, թիվ 4:

¹⁸ Հորիզոն 1911, թիվ 4:

կտակի համաձայն, Կովկասում գյուղատնտեսական խոշոր դպրոց բացելու ծրագիրը իրատեսական է դառնում, ինչը կարևոր նշանակություն է ունենալու հայ գյուղացիության տնտեսական դրությունը բարվոքելու առումով. «Այժմ, երբ արդեն իրագործում է այդ հոյակապ ձեռնարկությունը, մեր սովորող սերնդի մի խոշոր մասը իրեն կը նվիրի հողին, որի մէջ գտնուում է ժողովրդի փրկությունը»¹⁹:

Թերթն անդրադառնում էր ժողովրդական լայն խավերի շրջանում տարածում ստացած բացասական բարքերի տարածմանը, քննում դրանք ծնող պատճառները և վերացնելու հնարավոր ուղիներն ու տարբերակները: Այսպես, «Փա՛ստ է արդեօք» հրապարակմամբ անդրադարձ է կատարվում հայ գավառական կյանքում զգալիորեն տարածված օղեմոլությունից և դրա ուղեկիցը դարձած խաղամոլությունից ծնվող ու սնվող բարքերին: «Օղին կործանարար ազդեցությունն է արել ու անում է մեր խաւար գաւառներում... սակայն օղու կողքին խաղամոլութիւնը, այն էլ մի համատարած ախտ՝ այդ նորութիւն էր»²⁰:

Թերթի խմբագրականներից մեկը տեղական թղթակիցներին հորդորում էր, որ հատուկ ուշադրությամբ շոշափվեն ու արծարծվեն իրենց տարածաշրջանի ընդհանուր և հիմնական կողմերը՝ առանձնացնելով կարևոր եզրահանգումները. «Եւ մեր գաւառները շարունակ մնում են չուսումնասիրած ու մեզ անծանօթ, չնայելով որ ամեն օր համարեա այդ տեղերից պոստը թղթակցութիւններ ու նամակներ է տեղացնում քաղաք»²¹: Օրինակ է բերվում Իգդիր գյուղաքաղաքի շուրջ ստեղծված իրավիճակը. «Իգդիրի կողքին գտնուում է մի ահագին ճահիճ, մոտ 1500 դեսեստին տարածութեամբ, որը բազմաթիւ սերունդների անժամանակ կործանման պատճառ է եղել»²²: Նշվում է, որ եթե այդ ճահիճը մի բանիմաց ժողովրդի կողքին գտնվեր, մի քանի ամսում դրախտի կվերածվեր, բայց թշվառ Իգդիրին այն չի ծառայում որպես բերրի հող, այլև մալարիայի և այլ տարափոխիկ հիվանդությունների բույն է դառնում:

1911 թ. փետրվարի 1-ին թերթի առաջնորդող հոդվածում («Ե՛րբ վերջապէս») անվանի գրող Շիրվանզադեն քննության է առնում գեղեցիկ արվեստների, թատրոնի և գրականության հետևորդների ու երկրպագուների շրջանում լայն տարածում ստացած այնպիսի երևույթ, որպիսին դիլետանտիզմն է: Ըստ նրա՝ դիլետանտներն այն համոզմունքին են, որ գեղեցիկ արվեստների շուրջ ցանկացած ոք կարող է առանց որևէ պատրաստության ոչ միայն դատողություններ անել, այլև դատավճիռներ կայացնել. «Այս

¹⁹ Հորիզոն 1911, թիվ 5:

²⁰ Հորիզոն 1911, թիվ 8:

²¹ Հորիզոն 1911, թիվ 18:

²² Հորիզոն 1911, թիվ 18:

պատճառով այսօր մեր մտաւոր և բարոյական գոյութեան ոչ մի խաւն այնքան չի ապականաւած դիլլետանտիզմ անունը կրող անկոչ հիւրի ներկայութեամբ, որքան արւեստների խաւը, մանաւանդ թատրոնն ու գեղեցիկ գրականութիւնը: Ճշմարտապէս ողբալի է այդ երկու տարրերի բարոյական կացութիւնը հայերի մէջ»²³:

Հայութեան առջև ծառացած նոր մարտահրավերների շուրջ

Թերթի 1911 թ. փետրվարի 4-ի համարում «Գաւառական երեկոյներ» վերնագրով փոքրիկ ակնարկում Ամենայն հայոց բանաստեղծը՝ Հովհ. Թումանյանը, պատմելով իր անսահման ոգեշնչվածության մասին, որ նրան համակել էր Թիֆլիսի ժողովարանում կայացած մշակութային տպավորիչ ծեռնարկի շնորհիվ, նշում է, որ նման ազգագրական ու գեղարվեստական բնույթի հանդեսներով առավել ճանաչելի է դառնում հայ գավառը. «Թող գան իրար ետեւից Արարատը, Շիրակը, Ղարաբաղը, Լոռին, Ջավախքը, Զանգեզուրը, Նուխին, Շամախին, նոյն իսկ Տաճկաստանի գաւառները: Եւ ի՞նչ գեղեցիկ կլինի»²⁴: «Դէպի անդունդ» առաջնորդողում խիստ քննադատություն է հնչում գաղթականական հոգեվիճակ ունեցող և այն արծարծող զանգվածների հասցեին: Նշվում է, որ գաղթականությունը նախ և առաջ հոգեվիճակ է դարձել, և, անկախ երկրում տիրող հանգամանքներից, գաղթել ցանկացողները ձգտում են օրեր առաջ լքել իրենց հայրենի բնօրրանը և հաստատվել հեռավոր Ամերիկայում. «Թիւրքիայի սահմանադրութիւնը նոյնիսկ չկարողացաւ այդ հոսանքի դէմն առնել, ընդհակառակը, մենք տեսնում ենք, որ սահմանադրութեան հրատարակումից անմիջապէս յետոյ 1909 և 10 թերին ամենից շատ են գաղթել: Թերահաւատութիւնը դէպի իրենց հայրենիքի ապագան անշուշտ մեծ դեր է խաղացել գաղթողների ճակատագրում. այդ թերահաւատութեանը առանձին զարկ տուաւ Ադանայի կոտորածը»²⁵:

Ըստ պարբերականի՝ Ամերիկայի գրավչության փայլը այժմ սկսել է հրապուրել նաև ռուսահայ գավառների բնակչությանը:

Ի դեպ, Ադանայի և ողջ Կիլիկիայի հայության ճակատագիրը շարունակ մնում էր պարբերականի ուշադիր հոգածության առանցքում:

1911 թ. փետրվարի 9-ին խմբագրական խոսքով և «ազգային անցքեր» ակնարկով «Հորիզոնը» կրկին անդրադառնում էր Կիլիկիայի հայության վտանգված ճակատագրին, հուսադրում, որ Թուրքիայի նոր իշխանությունները չեն դառնա արյունակզակ Աբդուլ Համիդի երկվորյակները. «Համիդին «յաջորդ» լինել չէր նշանակի՝ այն արիւնկզակ սուլթանի նման ջարդոտել

²³ Հորիզոն 1911, թիվ 22:

²⁴ Հորիզոն 1911, թիվ 25

²⁵ Հորիզոն 1911, թիվ 28:

հայերին: Համիդից յետոյ շատ բան լաւացաւ երբեմն դժոխք կոչող երկրամասում: Այդ հանգամանքին գիտակ լինելուցն էր, որ մենք վերապահօրէն նայեցինք Պետերբուրգի հեռ. գործակալութեան տաճ տեղեկութեան վրայ»²⁶:

Իսկ Պետերբուրգի հեռագրական գործակալության միջոցով թերթերը լուրեր էին տարածել, թե Ադանայում հայկական նոր ջարդեր են տեղի ունեցել: Բարեբախտաբար, այդ լուրերը իրականությանը չէին համապատասխանում: Այս անգամ աղետը կանխվել էր: Նույն թվականի ապրիլի 2-ին պարբերականը նորից անդրադառնում է կիլիկիահայության և ողջ արևմտահայության կյանքում ստեղծված իրավիճակին («Հին տենդենց»)՝ նշելով, որ թուրքական դժնի իրականությունը անհնարինության չափ անհնար է վերափոխել. «Սակայն ի՞նչ ենք տեսնում իրականութեան մէջ. Շատերը այն բոլոր գործերից ու մտածումներից, որոնք նախկին ռեժիմի գլխաւոր յատկանիշներն էին, այսօր էլ գոյութիւն ունին. - ջարդ, ջարդի սարսափ, հալածանք, իրաւունքների կրճատում, խտրութիւն և այլն, և այլն»²⁷:

Իրավացիորեն ակնարկվում է, որ գավազանի մի հարվածով անհնար է հեղաշրջել դժոխքի վերածված երկրի առօրյա կյանքը, սակայն գոնե այդ հեղաշրջման ու վերափոխումների անկեղծ ցանկության միտումը պիտի շոշափելիորեն տեսանելի լիներ, ինչը որ չկա, չի երևում հորիզոնում:

1912 թ. հունվարի 28-ին «Սկսենք» խմբագրական խոսքը վերաբերում է հայ հասարակության համար հայոց տպագրության 400-ամյակի ոգեկոչումն ու տոնախմբությունը կազմակերպելուն: Նշվում է, որ սույն հարցը բարձրաձայնել է Թիֆլիսի հրատարակչական ընկերությունը: Ուրեմն, նախաձեռնությունը լրջորեն պետք է մտահոգի հայ հասարակությանը. «Թող քննեն առաջարկութիւններ, թող մշակի ծրագիր, թէ հայ ժողովուրդը, ի՞նչ պիտի անէ, որպէսզի ինքնաճանաչ մի ժողովրդի նման յիշատակէ իր կուլտուրական կեանքի մեծագույն երեւոյթը»²⁸:

Պարբերականը մեծ ոգևորությամբ կոչ է անում միահամուռ, հավաքական ուժերով գրատպության հորեւյանն ընդհանրական և համագգային դարձնել: Հետագայում թերթի էջերում մշտապես անդրադարձ էր լինում սույն հորեւյանի ոգեկոչման կարևորությանն ու անհրաժեշտությանը:

Այսպես, «Յիշատակների նշանակությունը» ակնարկում ընդգծվում է, թե մի ազգ, որը որքան հարուստ է իր անցյալի նշանավոր գործերով ու դեմքերով, այնքան հաճախ առիթ պիտի ունենա ոգեկոչելու հիշատակության տոները: Զուգահեռաբար մատնանշվում է ռուսական իրականությունը, երբ այնտեղ տարի չի լինում առանց խոշոր հորեւյանական հանդիսությունների:

²⁶ Հորիզոն 1911, թիվ 29:

²⁷ Հորիզոն 1911, թիվ 70:

²⁸ Հորիզոն 1912, թիվ 19:

Ուրեմն, հայ հասարակությունը ևս պարտավոր է մշտապես ուշադիր լինել իր անցյալի, իր երախտավոր գործիչների նկատմամբ. «Մի ազգ կարող է տոկուն և գործունեայ լինել, երբ նա իր միջից է որոնում ստեղծագործ ինքնություն ոյժ: Իսկ այսպիսի մի ոյժ կարող է կենդանացնող լինել միայն այն դեպքում, երբ ազգի կատարած կուլտուրական աշխատանքը չէ կորչում յետագայ սերունդների համար, չէ մոռացում, այլ, ընդհակառակն, գնահատում է արժանատրապես, մեծարում է գիտակցաբար»²⁹:

1912 թ. ընթացքում «Հորիզոն» իր էջերում ավելի ու ավելի մեծ ուշադրություն էր դարձնում օսմանյան Թուրքիայում ընթացող քաղաքական գործընթացներին: «Վերակազմութեան նախօրյակին» (1912 թ. փետրվարի 28) հոդվածը տեղեկացնում էր, որ այդ երկրում պառլամենտական նոր ընտրությունների կապակցությամբ սկսվել է քաղաքական եռուն գործընթացների մի շրջան. «Կարելի է կարծել, թե այստեղ, մանաւանդ Բօսֆօրի ափերում, առեօրեայ կեանքը առժամապէս մոռացված է, և ամեն ինչ տեղի է տւել պառլամենտական պայքարին»³⁰:

Ուշադիր հետևելով թուրքական իրականության մեջ ընթացող զարգացումներին՝ թերթը նշում է, որ այնպիսի բացասական, անմիտ երևույթներ են արձանագրվում օսմանների երկրում, որ բանը հասնում է զավեշտի: Օրինակ, սուլթանական նոր «իրադէտով սահմանում են պատիժներ այն մարդկանց համար, որոնք յանդգնութիւն կունենան այսպէս չապրելու, ինչպես կանոնադրել է իսլամ կրօնը»³¹:

1912 թ. մարտի 21-ի առաջնորդողում թերթը նշում է, որ Թուրքիայի հայության գլխավերևից չի վերանում սպառնացող սուրը: Ակնարկվում է Կիլիկիայի հայությանը սպառնացող վտանգի մասին: Եվ ինչպե՞ս հանգիստ մնա մի ժողովուրդ, որի գլխին մշտապես կախված է սուրը. «Եւ ո՞վ պէտք է հանգստացնէ նրան, կառավարութիւնը: Բայց այդ կառավարութիւնը Պօլսում է, որ ռէվերանսներ է անում հայերին և յատկապէս նրանց, որոնք կարող են պառլամենտական աթոռների տիրանալ: *Իսկ զաւանդներում կառավարութեան պաշտօնեաները իրանք են ահաբեկում տարածում, իրենք են ուզում առաջացնել կոտորածներ*»³² (ընդգծումը իմն է - Ա.Կ.):

1912 թ. ապրիլի 10-ին «Թիւրքական ճգնաժամը» խորագրով հրապարակումը ազդարարում էր, որ թուրք-իտալական պատերազմը հանկարծակի ընդունել է քաղաքական լուրջ ճգնաժամի կերպարանք: Միջազգային լրատվամիջոցները հայտնում էին, որ իտալական նավատորմը ռմբակոծում է Դարդանելլը: Տերությունները անչափ լարված հետևում են Կ. Պոլսի շուրջ ընթացող զարգացումներին, քանզի՝ «եթէ երկրագնդի վրայ կայ մի կէտ,

²⁹ Հորիզոն 1912, թիվ 23:

³⁰ Հորիզոն 1912, թիվ 42:

³¹ Հորիզոն 1912, թիվ 56:

³² Հորիզոն 1912, թիվ 60:

որին ամենքը նայում են նախանձով, բայց որ նախանձողներից ոչ մեկին չպետք է պատկանէ, դա Կ. Պօլսն է»³³:

Եվ սույն իրականությունը հաստատուն է մի քանի դար շարունակ, ու Բոսֆորի գեղանի ափերին տիրացած թուրքը շատ լավ հասկանում է դա և վստահ է, որ «իրան Կ. Պօլսում լուրջ կերպով անհանգստացնող չի լինի»³⁴:

1912 թ. մայիսի 12-ին թերթը գրում էր, որ Կ. Պոլսի հայերը անասելի հիասթափության մեջ են օսմանյան պառլամենտի ընտրությունների արդյունքներից. «Ոչ ոք հայերի չէ յաղթանակել: Յաղթանակողը եղել է միայն ժեօն-թիրք կուսակցութիւնը:... այսօր միայն մեր գանգատաւորները տեսնում են որ օսմանեան պարլամենտը իսկապէս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ժեօնթիրքերի մի կլուք»³⁵:

Իսկ երիտթուրքերի հաղթանակը եղել է բացառապէս համատարած կեղծիքների, ճնշումների ու բռնությունների հետևանքով: Եվ երիտթուրքական իշխանությունը նույնքան միապետական է, որքան սուլթան Համիդինը. «Ուրիշ ինչ էիք ուզում որ լինի. Ադանան արդեն ահռելի նախազգուշացում էր: Հիմա եք գանգատում»³⁶:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, ինչպես ակներև է շարադրանքից, «Հորիզոն» պարբերականի էջերում, հնարավորին չափ լայն կերպով արտացոլվել են XX դարասկզբին հայ հանրությանը հուզող հասարակական և համազգային մտահոգություններն ու տագնապները: Թերթն արձանագրում էր հասարակական և համազգային հնչեղության երևույթները, նշում դրանք դարմանելու և շտկելու ուղիները: Պարբերականը ոչ միայն արձանագրում էր հասարակական տրամադրություններն ու տրամադրվածությունը, այլև ինքն էր շատ հաճախ փորձում ձևավորել հասարակական կարծիքն ու տրամադրությունները:

Օգտագործված գրականություն

Հորիզոն 1909, թիվ 1:

Հորիզոն 1909, թիվ 3:

Հորիզոն 1909, թիվ 5:

Հորիզոն 1909, թիվ 14:

Հորիզոն 1909, թիվ 23:

Հորիզոն 1909, թիվ 27:

Հորիզոն 1909, թիվ 28:

Հորիզոն 1910, թիվ 15:

³³ Հորիզոն 1912, թիվ 72:

³⁴ Հորիզոն 1912, թիվ 72:

³⁵ Հորիզոն 1912, թիվ 99:

³⁶ Հորիզոն 1912, թիվ 99:

Հորիզոն 1910, թիվ 18:
Հորիզոն 1910, թիվ 27:
Հորիզոն 1911, թիվ 4:
Հորիզոն 1911, թիվ 5:
Հորիզոն 1911, թիվ 8:
Հորիզոն 1911, թիվ 18:
Հորիզոն 1911, թիվ 22:
Հորիզոն 1911, թիվ 25:
Հորիզոն 1911, թիվ 28:
Հորիզոն 1911, թիվ 29:
Հորիզոն 1911, թիվ 70:
Հորիզոն 1912, թիվ 19:
Հորիզոն 1912, թիվ 23:
Հորիզոն 1912, թիվ 42:
Հորիզոն 1912, թիվ 56:
Հորիզոն 1912, թիվ 60:
Հորիզոն 1912, թիվ 72:
Հորիզոն 1912, թիվ 99:

ОТРАЖЕНИЕ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОБЛЕМ НА СТРАНИЦАХ ПЕРИОДИЧЕСКОГО ИЗДАНИЯ «ГОРИЗОНТ»

Армен Карапетян

Резюме

Армянская национальная и общественно-политическая жизнь нашла отражение на страницах одного из известных восточноармянских периодических изданий «Горизонт». Редакция газеты объективно оценивала внутреннее и внешние вызовы, угрожающие Армении. В центре внимания газеты находились насущные проблемы восточных и западных армян. Своими актуальными публикациями газета способствовала развитию общественно-культурной жизни и пробуждению национального духа и самосознания.

Ключевые слова – «Горизонт», общественно-политическая жизнь, демократические массы, погромы и гонения, Ованес Туманян, Адана, редакционная статья.

**THE REFLECTION OF PUBLIC AND NATIONWIDE PROBLEMS ON THE PAGES OF
"HORIZON" PERIODICAL**

Armen Karapetyan

Abstract

The breathing of the Armenian national social and political life is best reflected on the pages of "Horizon", one of the famous East Armenian periodicals, where the sad, vague, hopeless and alarming reality of Armenia was vividly imagined with depth. The editorial staff of the newspaper showed a realistic, non-romantic or imaginary attitude towards the internal and external challenges threatening Armenia. The newspaper focused on the vital concerns, questions and doubts of Eastern and Western Armenians. Never deviating from the demand and principles of truth, "Horizon" tried to breathe new life into the spiritual, moral, theoretical and cultural process of national life.

Key words – "Horizon" newspaper, public political life, democratic masses, pogroms and persecutions, Hovhannes Tumanyan, Adana, editorial, article.